

نسبت آفند-پدافند در رهنامه نظامی ایران با آرمان‌گرایی - واقع‌گرایی در سیاست خارجی (۱۳۶۸-۱۴۰۰)*

سکینه هاشمی** - دکتر محمد توحیدفام*** - دکتر احمد بخشایش اردستانی****

This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). **چکیده**

برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور در غیاب هرگونه دکترین دفاعی مدون و دوره‌ای در ج.ا. ایران، مهمترین منبع شناخت «دیدگاه‌های اعلامی» تهران در سپهر نظامی و نیز برجسته‌ترین ابزار تأثیرگذاری دولت بر جهت‌گیری‌های دفاعی کشور محسوب می‌شوند. مقاله حاضر با هدف کشف رابطه میان «موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی ج.ا. ایران» با «موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها» به شیوه تحلیل مضمون انجام شده است. پرسش اصلی مقاله این بوده است که «موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران (برحسب مفاد نظامی/دفاعی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور) چه نسبتی با موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها (برحسب فهم رؤسای جمهور از محیط بین‌المللی و شیوه مطلوب مواجهه با آن) دارد؟ یافته‌های پژوهش، وجود تعادل نسبی در موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت هاشمی را نشان می‌دهند و درحالی‌که این موازنه در دولت احمدی‌نژاد به سمت آرمان‌گرایی گرایش داشت، در دولت‌های روحانی و به‌ویژه خاتمی با تمایل به آرمان‌گرایی همراه بوده است. از سوی دیگر، موازنه آفند-پدافند در برنامه‌های اول/دوم توسعه در دولت هاشمی و نیز برنامه‌های سوم/چهارم در دولت خاتمی به سمت دفاع گرایش داشتند، اما در برنامه پنجم در دولت احمدی‌نژاد و برنامه ششم در دولت روحانی به سمت آفند متمایل شدند. وجود همبستگی مثبت، اما ضعیف میان «آرمان‌گرایی با آفند» و نیز میان «واقع‌گرایی با پدافند» را

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری سکینه هاشمی به راهنمایی دکتر محمد توحید فام است. اطلاعات آماری مقاله برگرفته از داده‌هایی است که نویسنده اول جمع‌آوری کرده‌اند، این داده‌های مستند در دفتر فصلنامه موجود است.

** دانشجوی دکتری علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

*** نویسنده مسئول، استاد گروه علوم سیاسی-اندیشه سیاسی و مسائل ایران، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران. / ایمیل: moh.tohidfam@iauctb.ac.ir

**** استاد گروه علوم سیاسی-اندیشه سیاسی و مسائل ایران، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Article Link: https://www.isj.ir/article_167364.html

می‌توان به نقش حداقلی قوه مجریه در تأثیرگذاری بر دکتترین نظامی ایران به واسطه تدوین برنامه‌های توسعه کشور نسبت داد.

کلیدواژگان:

موازنه آفند-پدافند، موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی، دکتترین نظامی، گفت‌وگو سیاست خارجی، برنامه‌های توسعه کشور.

مقدمه

موازنه آفند-پدافند یکی از مفاهیم محوری دکتترین‌های نظامی و بخشی از «سیاست بیرونی» دولت‌ها (در قبال نظام بین‌الملل و واحدهای آن) به‌شمار می‌آید که درک سازه امنیت بین‌المللی بدون آن ممکن نیست (Blagden, 2021: 2-3). با این همه، صرف‌نظر از برداشت‌های نظری متباین واقع‌گرایان تدافعی^۱ و واقع‌گرایان تهاجمی^۲، دشواری ایجاد تمایز میان رفتارها و اقدام‌های آفندی از پدافندی نیز مانع توسعه این مفهوم در نظریه و عمل سیاست بین‌الملل شده است (Garfinkel & Dafoe, 2019: 743).

در هر صورت، برخلاف ماهیت غیرقابل‌تفکیک ابزارها و فناوری‌های نظامی به دو دسته آفندی و پدافندی، اهداف و اقدام‌های نظامی یک دولت را می‌توان بر حسب «اعمال رفتارها» و «اعلام دیدگاه‌ها» در میان مدت (۲۰-۵ سال) به‌طور نسبی و با تقریب نسبتاً بالا در دو دسته آفندی و پدافندی طبقه‌بندی کرد. «رفتار عملی» دولت‌ها در حوزه نظامی با مشاهده اقدام‌های عملی و تدقیق در اخبار تحولات نظامی، دفاعی و امنیتی و اقدام‌های مرزی و بیرونی آنها به‌دست می‌آید (O'Mahony et al., 2018: 77). «دیدگاه‌های اعلامی» دولت‌ها در حوزه نظامی نیز به‌طور معمول ذیل عنوان دکتترین نظامی یا عناوین مشابه مانند سیاست‌های دفاعی، راهبردهای نظامی، برنامه‌های دفاعی و غیره به‌صورت دوره‌ای (در بازه‌های زمانی متفاوت و معمولاً ۵-۲۰ سال) تدوین می‌شوند. تا آنجا که به جمهوری اسلامی ایران مربوط می‌شود، هیچ سند دوره‌ای مدون را نمی‌توان تحت عنوان دکتترین نظامی احراز نمود. از این رو، دکتترین نظامی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران با ارجاع به سلسله‌مراتب اسناد ملی شامل «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، «سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور»، «سیاست‌های کلی بخشی»، «سیاست‌های کلی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور»، «برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور»، «قوانین بودجه سالانه کشور» قابل احصا هستند

^۱. Offense-Defense Balance (ODB)

^۲. Defensive Realists

^۳. Offensive Realists

(قیصری و خضری، ۱۳۹۵: ۶۱)؛ (Gheysari & Khezri, 2017: 61). در این میان، تنها «سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه کشور»، «برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور» و «قوانین بودجه سالانه کشور» به صورت مدن و دوره‌ای ارایه می‌شوند.

ماهیت کوتاه‌مدت (یعنی یک‌ساله) و نیز عمدتاً مالی «قوانین بودجه سالانه کشور» مانع از احراز آنها به‌مثابه سند اصلی فهم دکترین نظامی ج.ا.ایران می‌شود. «سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه کشور» ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری نیز بسیار کلی و به‌لحاظ واژگان کم‌محتوی هستند و در حکم راهنمای بخش‌های مختلف حکومت برای تدوین برنامه‌های توسعه کشور محسوب می‌شوند و به همین جهت حائز ویژگی‌های فهم دکترین نظامی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران نیستند. از این رو، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور در غیاب هرگونه دکترین دفاعی در ج.ا.ایران، مهم‌ترین منبع شناخت «دیدگاه‌های اعلامی» تهران در سپهر نظامی و نیز درعین حال برجسته‌ترین ابزار تأثیرگذاری دولت بر جهت‌گیری‌های دفاعی کشور محسوب می‌شوند.

با این توصیف، هدف اصلی مقاله حاضر را مطالعه «موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران» طی سه دهه گذشته و ارزیابی نسبت آن با «تفاوت‌های گفتمانی سیاست خارجی دولت‌ها در ایران حول محور آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی» تشکیل می‌دهد. منبع شناخت موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی ج.ا.ایران را «برنامه‌های توسعه کشور» و منبع فهم آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها را «تدقیق در مواضع و دیدگاه‌های رؤسای جمهور» تشکیل می‌دهد. پرسش اصلی مقاله نیز اینگونه مطرح شده است که «موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران (برحسب مفاد نظامی/دفاعی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور) چه نسبتی با موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها (برحسب فهم رؤسای جمهور از محیط بین‌المللی و شیوه مطلوب مواجهه با آن) دارد؟

به دلیل عدم غنای ادبیات موضوع و به‌ویژه ماهیت اکتشافی پژوهش و استفاده از شیوه استدلال استقرایی برپایه تحلیل نظام‌مند مضامین مندرج در متن برنامه‌های توسعه کشور و مستخرج از دیدگاه‌های رؤسای جمهور پیشین، ارایه پاسخ اولیه مطابق با پرسش مقاله وجود ندارد و پاسخ نهایی به صورت تشریحی در نتیجه‌گیری ارایه شده است.

۱- پیشینه پژوهش

تاکنون هیچ پژوهشی به موضوع آفند-پدافند در دکترین نظامی جمهوری اسلامی (در هیچ یک از اسناد از جمله در برنامه‌های توسعه کشور) و/یا نسبت آن با گفتمان‌های حاکم بر دولت‌های گوناگون در ایران ورود نکرده است. در این شرایط از نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به موضوع مقاله حاضر می‌توان به گزارش دفتر خدمات پژوهشی گنکره آمریکا تحت عنوان «سیاست‌های دفاعی

¹. Congressional Research Service

و خارجی ایران» (Katzman, 2021) اشاره کرد که سیاست امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران را محصول و برآیند برخی اولویت‌های هم‌پوشان و بعضاً رقابتی مانند ایدئولوژی انقلاب اسلامی، درک تهدیدها علیه موجودیت نظام و کشور و منافع دیرپای ملی برمی‌شمارد. علی باقری دولت‌آبادی نیز در مقاله «فهم تصمیم‌های ایران در مسایل دفاعی و برنامه موشکی» (Bagheri Dolatabadi, 2020: 226-242) با برشمردن برنامه‌های ج.ا. ایران برای افزایش توانایی نظامی، ایجاد توازن قدرت و خوداتکایی در حوزه دفاع بر اتخاذ دیدگاه واقع‌بینانه تهران نسبت به مسأله دفاعی کشور باور دارد. همچنین، یاور دشتبانی و مهرداد ابراهیمی در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر بودجه دفاعی: رویکرد اقتصاد سیاسی دفاع» (دشتبانی و ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۹-۴۱)؛ (Dashtbani & Ebrahimi, 2019: 9-41)، تأثیر چهار عامل رشد اقتصادی کشورها، سیستم‌های سیاسی، عوامل راهبردی شامل تهدیدهای داخلی و خارجی و نیز مخارج نظامی کشورهای همسایه را بر بودجه‌بندی نظامی احراز کرده‌اند.

در حوزه ادبیات گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها، علی محمد متقی و سید علی طباطبایی پناه با انتشار مقاله «تحلیل تاثیر عناصر گفتمان اعتدال‌گرایی دولت روحانی بر مناسبات جمهوری اسلامی ایران با اتحادیه اروپا» (متقی و طباطبایی پناه، ۱۳۹۹: ۱۸۷-۲۲۰)؛ (Mottaqi & Tabatabai Panah, 2020: 178-220) این فرضیه را تأیید کرده‌اند که عوامل و متغیرهای تحول‌آفرین گفتمانی در سیاست خارجی کابینه آقای روحانی به‌سمت ایجاد نوعی واقع‌گرایی به مفهوم درک و شناخت صحنه بین‌المللی و عمل بر اساس منافع و ظرفیت‌های کشور و پرهیز از ایدئولوژیک‌نمودن مسایل به‌منظور بهبود مناسبات در حرکت بوده‌اند. اردشیر سنایی و رضا حجت‌شمامی در مقاله «مواضع گفتمانی و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» (سنایی و حجت‌شمامی، ۱۳۹۶: ۱۲۵-۱۵۹)؛ (Sanaei & Hojat Shamami, 2017: 125-159)، دلایل اصلی تفاوت تصمیم‌ها و رویکردها در حوزه سیاست خارجی ج.ا. ایران را بیش از هر چیز برآمده از دیدگاه‌های هویتی و مبانی فکری شکل‌گرفته در طول تاریخ گذشته است که در دولت‌ها نمایان می‌شود، می‌دانند. به باور نویسندگان، این مسئله بسیار مهم است که یک دولت که بر محوریت رئیس‌جمهور شکل می‌گیرد از کدام رگه‌های هویتی و تاریخی ایران تاثیر پذیرفته که به سیاست‌های جاری آن طی دوره‌ای که روی کار است، تبدیل می‌شود.

نوسان سیاست خارجی جمهوری اسلامی میان دو سر طیف آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی، موضوع محوری کتاب «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (چارچوب‌ها و جهت‌گیری‌ها)» اثر سیدعلیرضا ازغندی (ازغندی، ۱۳۹۷)؛ (Azghandi, 2018) نیز بوده است. به باور نویسنده، اصولاً دولت جمهوری اسلامی آمادگی همکاری با بازیگران اصلی نظام بین‌المللی و سازگاری با دگرگونی‌های مستمر روابط بین‌الملل را ندارد و بنابراین با تغییر هر کابینه و جابجایی مجریان اصلی

دستگاه دیپلماسی، سیاست خارجی از دشمنی با بخش قابل توجهی از اعضای اصلی جامعه بین‌الملل و رفتار ستیزه‌جویانه با نظام بین‌المللی تا رفتار مداراجویانه و مصلحت‌آمیز در نوسان است. سید جلال دهقانی فیروزآبادی نیز در کتاب «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۶)؛ (Dehghani Firouzabadi, 2017) یک دسته‌بندی شش‌گانه تحت عناوین اسلام‌گرایی انقلابی، آرمان‌گرایی امت‌محور، مصلحت‌گرایی مرکز‌محور، واقع‌گرایی اسلامی، صلح‌گرایی مردم‌سالار و اصول‌گرایی عدالت‌محور از گفتمان‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از ابتدای انقلاب اسلامی تا پایان دولت آقای احمدی‌نژاد ارائه داده است که می‌توان از آن به‌مثابه کامل‌ترین و پراستنادترین طبقه‌بندی در این زمینه یاد کرد. «سیاست خارجی: عرصه فقدان تصمیم و تدبیر» عنوان کتاب محمدرضا تاجیک (تاجیک، ۱۳۸۳)؛ (Tajik, 2004) است که دلایل فقدان کارآمدی سیاست خارجی کشور را طی دو فصل «جابه‌جایی رادیکال گفتمان‌ها» و «بازی گفتمان‌ها» از چشم‌انداز پویای رفتارهای متناقض متأثر از جابه‌جایی دولت‌ها و بنابراین، قرار داشتن در تقاطع مشی‌ها و مشرب‌های مختلف مورد مطالعه قرار داده است.

۲- مبانی نظری

هیچ‌چیز فی‌نفسه دارای هویت نیست و پدیده‌ها در سایه گفتمانی که درون آن واقع هستند، معنی می‌یابند (رحمتی و دیگران، ۱۴۰۰: ۸۰)؛ (Rahmati et al., 2021: 80). از این چشم‌انداز و تا آنجا که به اداره جوامع سازمان‌یافته‌ای تحت عنوان کشور بازمی‌گردد، عمده دلیل تفاوت‌ها در شیوه‌های حکمرانی را می‌توان به تمایزات گفتمانی افراد، احزاب و جناح‌های اداره‌کننده بخش‌های گوناگون حکومت و رقابت‌های درونی احتمالی آنها ذیل یک گفتمان مادر نسبت داد. در واقع، برداشت‌ها و فهم‌های متفاوت نخبگان از محیط درونی و بیرونی و نیز سلسله‌مراتب متفاوت آرمان‌ها و اهداف نزد اصحاب دولت بر شیوه اداره امور تأثیر می‌گذارد.

سیاست‌گذاری خارجی و تنظیم روابط بیرونی کشورها نیز از منظومه فکری تصمیم‌گیرندگان اثر می‌پذیرد. علاوه بر ستاده‌های محیط داخلی، فهم محیط بیرونی و هنجارهایی که مطلوبیت و رفتار خوب را تعیین می‌کنند در تدوین سیاست خارجی دولت‌ها نقش دارند. در این میان، فهم متفاوت نخبگان تصمیم‌گیر از مفهوم امنیت بین‌المللی تأثیر بسزایی در چگونگی تنظیم سیاست‌های بیرونی کشورها اعم از سپهر سیاست خارجی و سیاست دفاعی دارد. کما اینکه سیاست دفاعی هر کشور تا آنجا که از مرزهای کشور فراتر می‌رود یا با پیامدهای فرامرزی همراه است (که عمدتاً نیز همین‌گونه است) در حوزه شمول سیاست خارجی قرار می‌گیرد (Magnani & Barreto, 2021: 112).

با این توصیف و نیز عطف به ادبیات موضوع مقاله می‌توان اینگونه استدلال کرد که اندیشه‌های نظری و تحولات عملی محیط بیرونی بر ذهنیت نخبگان از مفهوم امنیت بین‌المللی اثر

می‌گذارد و از این طریق، فضای بین‌الاذهانی اجتماع نخبگان تشکیل‌دهنده دولت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به این ترتیب، گفت‌وگو دولت‌ها در حوزه سیاست بیرونی تا حد زیادی به واسطه برداشت‌های ذهنی اصحاب دولت از محیط نظری و عملی بین‌المللی بر ساخته می‌شود. در ادامه، نظام معنایی شکل‌گرفته به شیوه پیش‌گفته از طریق فرایند تدوین برنامه‌های دفاعی بر جهت‌گیری‌های تهاجمی و تدافعی سیاست نظامی کشور در حوزه اقدام تأثیر می‌گذارد. بر این جهت‌گیری‌های کشورهای گوناگون در این زمینه نیز به نوبه خود، محیط نظری و عملی بین‌المللی را شکل می‌دهد.

محیط بین‌المللی دربرگیرنده مؤلفه‌های اثرگذار فراوانی بر ساخت برداشت‌های ذهنی نخبگان (از جمله اصحاب دولت آینده یا فعلی) است. به همین دلیل این مؤلفه‌ها در مقاله حاضر بنا بر اقتضای تحدید حدود موضوع پژوهش‌های علمی به فهم از پدیده/مفهوم امنیت بین‌المللی ذیل دوگانه واقع‌گرایی تدافعی و واقع‌گرایی تهاجمی تقلیل داده شده‌اند. ضمن اینکه موازنه آفند-پدافند به‌مثابه رویکردی عملی با برداشت‌های نظری نواقح‌گرایان از دوگانه تهاجمی-تدافعی همخوانی دارد.

موازنه آفند-پدافند یکی از مفاهیم محوری دکترین‌های نظامی و امنیتی و از ضرورت‌های درک پیامدهای امنیتی بین‌المللی به‌شمار می‌آید. واقع‌گرایان تدافعی با طرح نظریه تهاجمی-تدافعی به‌دنبال کاستن از شداید معمای امنیت^۱ در فضای آنارشیک بین‌المللی و جلوگیری از تبدیل کشمکش‌های بین‌الدولی به نبردهای تمام عیار هستند (خراسانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۱۷)؛ (khorasanieismaeli, 2019: 117). آنها استدلال می‌کنند که برتری مواضع دفاعی به تهاجمی می‌تواند دولت‌ها را از نردبان ماریپیچی تعارض دور نگاه دارد و بنابراین از احتمال بروز جنگ‌های بزرگ بکاهد (Garfinkel and Dafoe, 2019: 738-739).

بر پایه الگوی ماریپیچی^۲ یا نظریه معمای امنیت، اغلب تعارض‌ها از مجازات‌هایی ناشی می‌شوند که بر پایه انتظارات کاذب برای تغییر رفتار طرف مقابل از طریق تنبیه اعمال شده‌اند، در حالی که حقیقتاً رفتار بدتری را برمی‌انگیزد. طرفداران الگوی ماریپیچی و نظریه معمای امنیت که تحت عنوان واقع‌گرایان تدافعی شناخته می‌شوند بر این باور هستند که مشوق‌های مثبت (وعده پاداش، مماشات^۳ یا هویج) بهترین راه برای جلب موافقت سایر دولت‌ها است و صلح به بهترین شکل ممکن با مصالحه حفظ می‌شود. از دیدگاه آنها، دلجویی بهتر از تهدید به مجازات و هویج

^۱. Security Dilemma

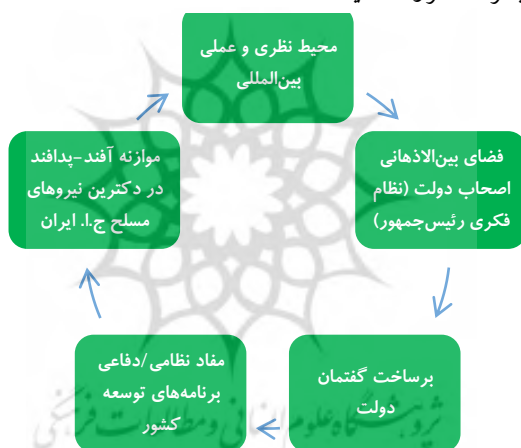
^۲. Escalatory Conflict Spirals

^۳. Spiral Model

^۴. Appeasement

بی‌خطرتر از چماق است. در مقابل، طرفداران الگوی بازدارندگی که از آنها با عنوان واقع‌گرایان تهاجمی یاد می‌شود، معتقدند که اغلب تعارض‌ها از سیاست‌های مماشات که بر پایه انتظارات کاذب برای تغییر رفتار طرف مقابل از طریق دلجویی اعمال شده‌اند، در حالی که حقیقتاً رفتار بدتری را برمی‌انگیزد (Bressler et al., 2021: 2-5).

هر یک از این دو الگو از سوی طرفداران الگوی دیگر و نیز نویسندگان و تحلیل‌گران ثالث مورد نقد جدی قرار گرفته‌اند. اما تا جایی که به دوگانه تهاجمی-تدافعی و موازنه میان آنها باز می‌گردد، هیچ کدام از دو الگوی ماریپیچی و بازدارندگی آشکارا جانب یکی را به قیمت طرد دیگری نمی‌گیرد. واقع‌گرایان تهاجمی با اصل موازنه میان آفند و پدافند حتی به نفع پدافند مخالف نیستند، بلکه معتقدند دولت‌ها به دلیل امکان ناپذیری ترسیم مرز میان ابزارها و فناوری‌های آفندی-پدافندی و عدم تشخیص رویکردها و سیاست‌های تهاجمی از تدافعی، نمی‌توانند و نباید امنیت و بقای خود را در دنیای پرفریب سیاست و فناوری‌های نظامی با کاربرد دوگانه به سیاست‌های اعلامی و ظاهرسازی‌های دیگران مشروط نمایند.

شکل ۱. الگوی مفهومی رابطه میان رویکردهای دفاعی و گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها در ایران

Figure ۱. Conceptual model of the relationship between defense approaches and foreign policy discourse of governments in Iran

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

در هر صورت، تمایزهای نظری بر سر موازنه آفند-پدافند مبنای محکمی در واقعیت تفکیک‌ناپذیری ابزارها و فناوری‌های پدافندی از آفندی دارد که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. به همین دلیل پرسش در خصوص سنجش‌پذیری موازنه آفند-پدافند بعضاً مقدم بر سایر پرسش‌ها از

جمله راستی‌آزمایی دیدگاه‌های واقع‌گرایی تدافعی و تهاجمی درباره مزایا و معایب آنها بوده است. با اینکه بخش مهمی از پرسش در خصوص اندازه‌گیری موازنه آفند-پدافند به حوزه فناوری و شاخه‌های گوناگون مهندسی باز می‌گردد، اما به اعتبار تقدم سیاست بر فناوری (به‌رغم تأثیرگذاری متقابل این دو بر یکدیگر) می‌توان با تکیه بر جنبه‌های صرفاً اجتماعی (در تعریف وسیع خود که ناظر به همه ابعاد اجتماع اعم از سیاست، اقتصاد، فرهنگ، مذهب و غیره است) نیز به این پرسش پاسخ داد. با این توصیف، الگوی مفهومی اولیه مقاله را می‌توان با کیفیتی که در شکل شماره ۱ آمده است، ترسیم نمود که در بالا نشان داده شد.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع اکتشافی بوده و به‌شیوه تحلیل مضمون (تم) انجام شده است. داده‌های لازم برای تولید یافته‌ها، تجزیه و تحلیل و پاسخ به پرسش پژوهش با مراجعه به سخنان رؤسای جمهور (برای فهم نسبت آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها) و برنامه‌های اول تا ششم توسعه کشور (برای فهم آفند-پدافند در دکترین نظامی ایران) به‌شیوه به‌شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. بخشی از فرآیند توصیف و تجزیه و تحلیل داده‌ها طی مراحل انجام روش تحلیل تم با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا انجام شده، اما تحلیل نهایی یافته‌ها به‌شیوه استنباطی با تکیه بر قوه فهم نویسندگان صورت پذیرفته است.

پژوهش‌های تحلیل تم با فرضیه آغاز نمی‌شوند و هیچ حدس یا پاسخ اولیه‌ای برای روابط بین مؤلفه‌های پژوهش از پیش وجود ندارد (Timonen et al., 2018: 2) و پاسخ نهایی مسأله پژوهشی به‌شکل الگوی مفهومی و داستان روایی پس از ساخت شبکه مضامین برآمده از داده‌های متنی ارایه می‌شود.

فرایند تحلیل تم از سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی تشکیل می‌شود. در مرحله کدگذاری باز، عبارت‌های حاوی ارزش (به‌لحاظ ارتباط با طرح‌ها، اهداف و رویکردهای نظامی در برنامه‌های توسعه و گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها در اظهارنظرهای رؤسای جمهور) علامت‌گذاری و به هر یک از آنها یک کد اولیه تخصیص داده شد. در ادامه، کدهای اولیه به‌لحاظ معنایی نزدیک به هم در مفاهیم بالقوه دسته‌بندی و سپس به همین ترتیب، مفاهیم مشابه به یک مضمون پایه ختم شدند.

از مضامین پایه در مرحله کدگذاری محوری برای ساخت دو مضمون سازمان‌دهنده مقاله (یعنی الگوی موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها و الگوی موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی نیروهای مسلح ج.ا.ایران) استفاده شد. در مرحله کدگذاری انتخابی نیز با ترسیم شبکه ارتباطی میان دو مضمون سازمان‌دهنده، تأثیر الگوی موازنه آرمان‌گرایی-

واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها بر الگوی موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی نیروهای مسلح ج.ا. ایران پدیدار گشت.

برنامه‌های توسعه کشور به‌مثابه یک سند رسمی اثرگذار بر تحولات میان‌مدت جمهوری اسلامی با عبور از فرآیندهای طولانی کارشناسی، سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری تدوین می‌شوند و بنابراین، کاربرد عبارت‌ها و حتی واژگان در متن آن را می‌توان حساب‌شده و معنی‌دار فرض گرفت. این رو، معیار احراز کفایت نظری مضمون سازمان‌دهنده آفند-پدافند، استخراج تا حد ممکن همه نکات کلیدی معطوف به مفاهیم و مضامین فراگیر در هر یک از برنامه‌های توسعه بوده است. در مقابل، هم‌گفته‌های رؤسای جمهور (برخلاف متن برنامه‌های توسعه) مجموعه‌ای باز، تحدیدنشده و (به‌لحاظ حساسیت در کاربرد جمله‌ها و واژگان) غیردقیق به‌شمار می‌آیند و هم‌اینکه همه رؤسای جمهور به یک اندازه در اظهارنظرهای خود به نکات کلیدی معطوف به آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در سیاست خارجی نپرداخته‌اند. از این رو، معیار احراز کفایت نظری برای هر مقوله معطوف به مضامین اصلی چهارگانه متغیر مستقل (یعنی فهم، راهبردها، ابزارها و موضوع) ۱۵ مورد تعیین شده که معادل کمیته تعداد اشاره‌های هر رئیس جمهور به هر مضمون اصلی است.

۴- تحلیل داده‌ها

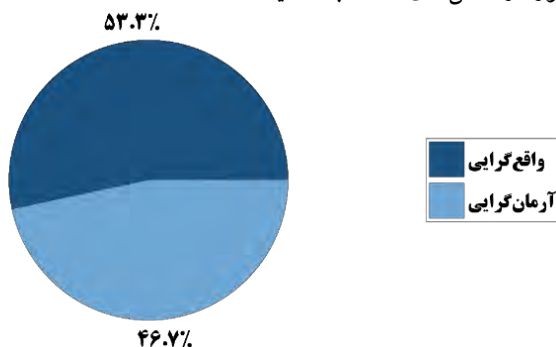
بخش نخست تحلیل داده‌ها به ارزیابی نرخ نفوذ آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌های متوالی با استناد به مواضع و دیدگاه‌های رئیس دولت اختصاص دارد و بخش دوم، تحولات در موازنه آفند-پدافند دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران را با مراجعه به متن شش برنامه‌ها پنج‌ساله توسعه کشور ترسیم کرده است. دو مرحله پیش‌گفته، معادل انجام دو مرحله کدگذاری باز و محوری به شیوه تحلیل مضمون بوده که پاسخ پرسش پژوهش را در خود جای داده است.

۴-۱- موازنه آرمان‌گرایی/واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها

نسبت میان آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌های مختلف به‌مثابه یکی از دو مضمون سازمان‌دهنده مقاله حاضر برپایه فهم رؤسای جمهور مختلف از نظام بین‌الملل و راهبردها، ابزارها و موضوع مناسبات بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران به‌دست آمد که در ترکیب با یکدیگر، منظومه معنایی رئیس دولت و بنابراین دولت نسبت به محیط بین‌المللی و شیوه مطلوب مواجهه با آن را نمایان می‌سازند. هر یک از این چهار مضمون اصلی نیز برپایه مفاهیم دوجهبی بنا شده‌اند که خود برگرفته از کدهای اولیه تخصیص یافته به سخنان رؤسای جمهور هستند.

با توجه به آنچه در بخش روش‌شناسی آمد در مجموع، ۶۰ کد اولیه از سخنان هر رئیس جمهور استخراج شد که معادل ۱۵ کد اولیه برای هر مضامین پایه است. یافته‌های تحلیل محتوای سخنان

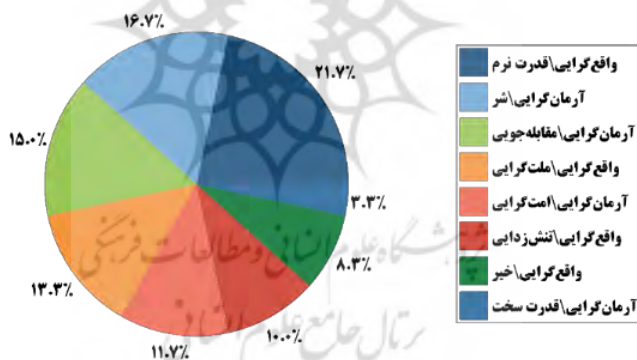
رؤسای جمهور در شکل‌های ۱ تا ۸ به تفکیک آمده است.

شکل ۱. نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در گفت‌وگو سیاست خارجی دولت‌های پنجم و ششم (برحسب دیدگاه‌های رئیس‌جمهور هاشمی رفسنجانی)

Figure 1. The ratio of idealism to realism in the foreign policy discourse of the fifth and sixth governments (According to the views of President Hashemi Rafsanjani)

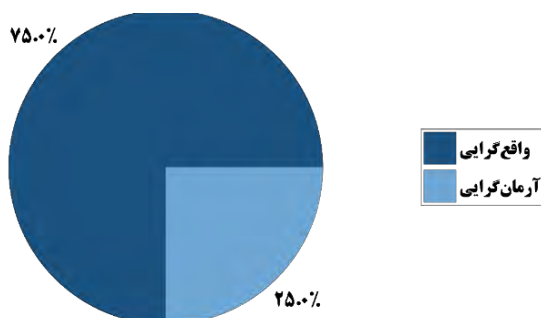
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۲. صورت‌بندی فهم نظام بین‌الملل (شر در برابر خیر) و راهبردها (مقابله‌جویی به تنش‌زدایی)، ابزارها (قدرت سخت در برابر قدرت نرم) و موضوع (امت‌گرایی به ملت‌گرایی) مناسبات بیرونی ج.ا. ایران در دیدگاه‌های رئیس‌جمهور هاشمی رفسنجانی

Figure 2. Formulation of the understanding of the international system (evil versus good) and strategies (combating de-escalation), tools (hard power versus soft power) and the subject (nationalism versus nationalism) of relations Biruni J.A. Iran in the views of President Hashemi Rafsanjani

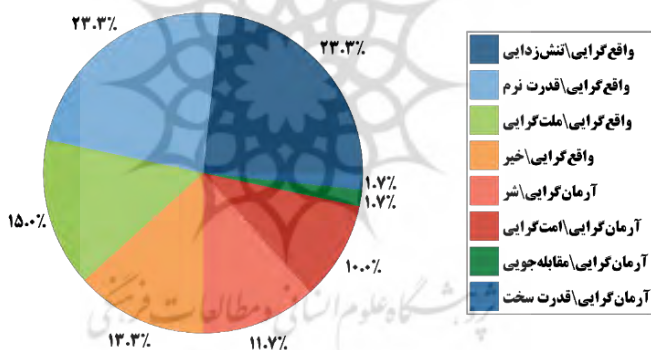
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۳. نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در گفت‌وگوهای سیاست خارجی دولت‌های ششم و هفتم (برحسب دیدگاه‌های رئیس‌جمهور خاتمی)

Figure ۳. The ratio of idealism to realism in the foreign policy discourse of the sixth and seventh governments (according to President Khatami's views)

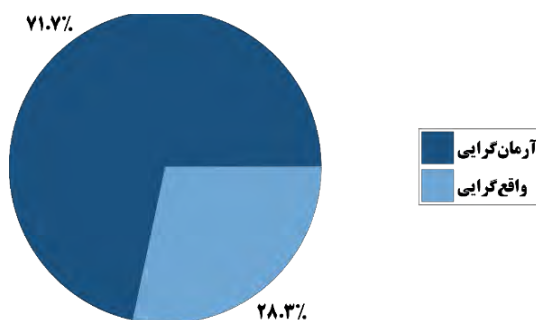
Source: (Authors, 2022); (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شکل ۴. صورت‌بندی فهم نظام بین‌الملل (شر در برابر خیر) و راهبردها (مقابله‌جویی به تنش‌زدایی)، ابزارها (قدرت سخت در برابر قدرت نرم) و موضوع (امت‌گرایی به ملت‌گرایی) مناسبات بیرونی ج.ا. ایران در دیدگاه‌های رئیس‌جمهور خاتمی

Figure 4. Formulation of the understanding of the international system (evil vs. good) and strategies (combating de-escalation), tools (hard power vs. soft power) and the subject (nationalism vs. nationalism) of relations Biruni J.A. Iran in the views of President Khatami

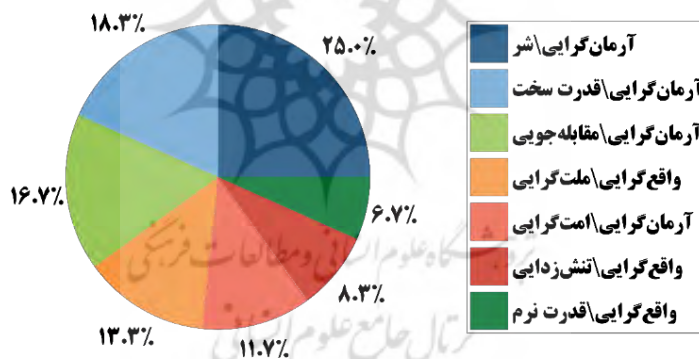
Source: (Authors, 2022); (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شکل ۵. نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌های نهم و دهم (برحسب دیدگاه‌های رئیس‌جمهور احمدی‌نژاد)

Figure 5. The ratio of idealism to realism in the foreign policy discourse of the 9th and 10th governments (According to the views of President Ahmadinejad)

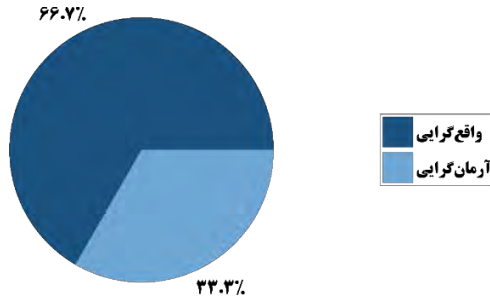
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۶. صورت‌بندی فهم نظام بین‌الملل (شر در برابر خیر) و راهبردها (مقابله‌جویی به تنش‌زدایی)، ابزارها (قدرت سخت در برابر قدرت نرم) و موضوع (امت‌گرایی به ملت‌گرایی) مناسبات بیرونی ج.ا. ایران در دیدگاه‌های رئیس‌جمهور احمدی‌نژاد

Figure 6. Formulation of the understanding of the international system (evil vs. good) and strategies (combating de-escalation), tools (hard power vs. soft power) and the subject (nationalism vs. nationalism) of relations Biruni J.A. Iran in the views of President Ahmadinejad

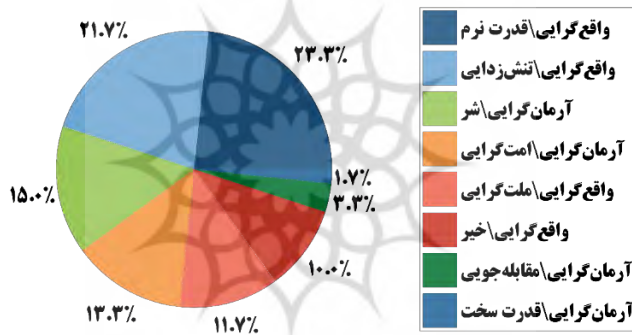
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۷. نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌های یازدهم و دوازدهم (برحسب دیدگاه‌های رئیس‌جمهور روحانی)

Figure 7. The ratio of idealism to realism in the foreign policy discourse of the 11th and 12th governments (according to President Rouhani's views)

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۸. صورت‌بندی فهم نظام بین‌الملل (شر در برابر خیر) و راهبردها (مقابله‌جویی به تنش‌زدایی)، ابزارها (قدرت سخت در برابر قدرت نرم) و موضوع (امت‌گرایی به ملت‌گرایی) مناسبات بیرونی ج.ا. ایران در دیدگاه‌های رئیس‌جمهور روحانی

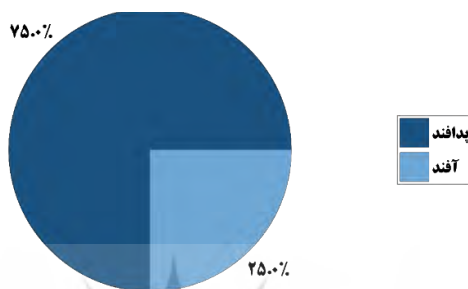
Figure 8. Formulation of the understanding of the international system (evil versus good) and strategies (combating de-escalation), tools (hard power versus soft power) and the subject (nationalism versus nationalism) of relations Biruni J.A. Iran in President Rouhani's views

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

۴-۲- موازنه آفند/پدافند در دکترین نیروهای مسلح ج.ا. ایران

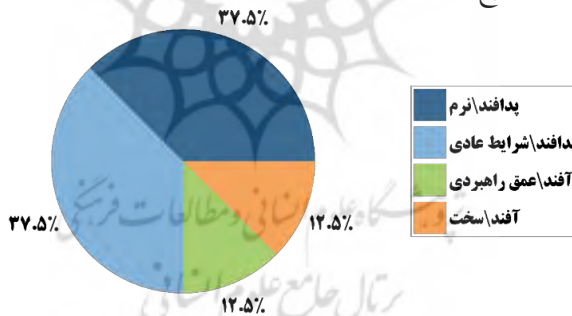
نسبت آفند-پدافند در دکترین دفاعی ایران به‌مثابه یکی از مضمون سازمان‌دهنده مقاله حاضر برپایه اشاره مفاد برنامه‌های توسعه کشور به نوع آمادگی (بازدارندگی)، ابعاد قدرت، حوزه شمول و راهنمای اقدام نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران به‌دست آمد که در ترکیب با یکدیگر،

جهت‌گیری آفندی-پدافندی برنامه‌های توسعه و بنابراین، دکترین نیروهای مسلح کشور را نمایان می‌سازند. هر یک از این چهار مضمون اصلی نیز بر پایه مفاهیم دوجبهی بنا شده‌اند که خود برگرفته از کدهای اولیه تخصیص یافته به مفاد دفاعی/نظامی برنامه‌های توسعه کشور هستند. در مجموع، ۱۳۵ کد اولیه از متن شش برنامه توسعه کشور استخراج شد که جزئیات آن در جدول شماره ۲ آمده است. یافته‌های تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه در شکل‌های ۹ تا ۲۰ به تفکیک آمده است.

شکل ۹. نسبت آفند به پدافند در برنامه اول توسعه (در دولت رئیس‌جمهور هاشمی رفسنجانی)
Figure 9. The ratio of offense to defense in the first development plan (in the government of President Hashemi Rafsanjani)

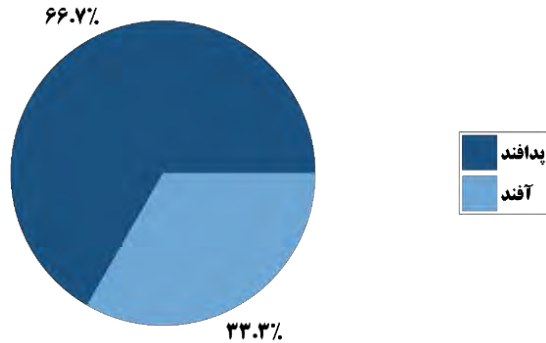
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۱۰. صورت‌بندی نوع آمادگی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، ابعاد قدرت (سخت در برابر نرم)، حوزه شمول (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و راهنمای اقدام (استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) در برنامه اول توسعه

Figure 10. Formulation of the type of preparation (threat conditions vs. normal conditions), power dimensions (hard vs. soft), coverage area (strategic depth vs. territorial integrity) and action guide (anti-arrogance vs. strategic patience) in the first development plan

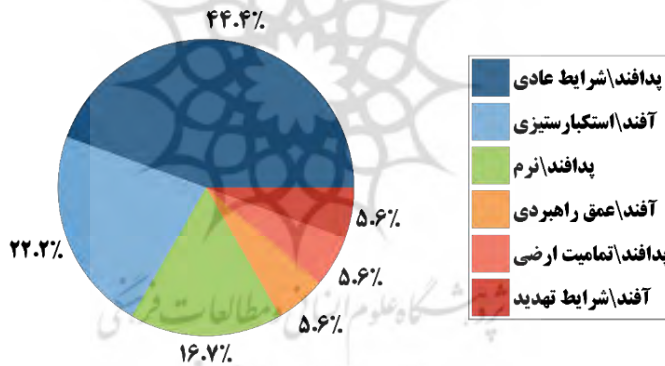
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۱۱. نسبت آفند به پدافند در برنامه دوم توسعه (در دولت رئیس‌جمهور هاشمی رفسنجانی)

Figure 11. The ratio of offense to defense in the second development plan (in the government of President Hashemi Rafsanjani)

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

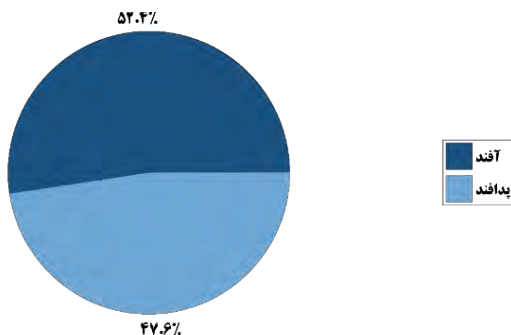

شکل ۱۲. صورت‌بندی نوع آمادگی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، ابعاد قدرت (سخت

در برابر نرم)، حوزه شمول (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و راهنمای اقدام (استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) در برنامه دوم توسعه

Figure 12. Formulation of the type of preparation (threat conditions vs. normal conditions), power dimensions (hard vs. soft), coverage area (strategic depth vs. territorial integrity) and action guide (arrogance vs. strategic patience) in the second development plan

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

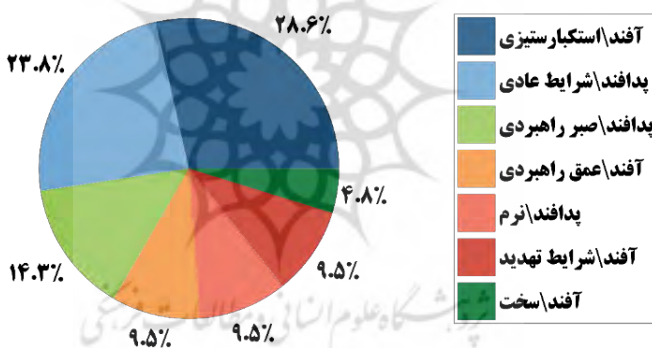

شکل ۱۳. نسبت آفند به پدافند در برنامه سوم توسعه (در دولت رئیس‌جمهور خاتمی)

Figure 13. The ratio of offense to defense in the third development plan

(in the government of President Khatami)

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۱۴. صورت‌بندی نوع آمادگی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، ابعاد قدرت (سخت

در برابر نرم)، حوزه شمول (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و راهنمای اقدام

(استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) در برنامه سوم توسعه

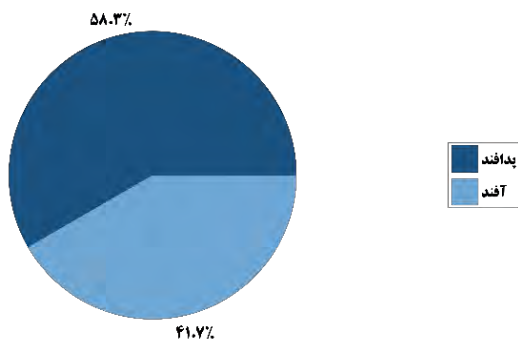
Figure 14. Formulation of the type of preparation (threat conditions vs. normal conditions), power dimensions (hard vs. soft)

coverage area (strategic depth vs. territorial integrity) and action guide

(arrogance vs. strategic patience) in the third development plan

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

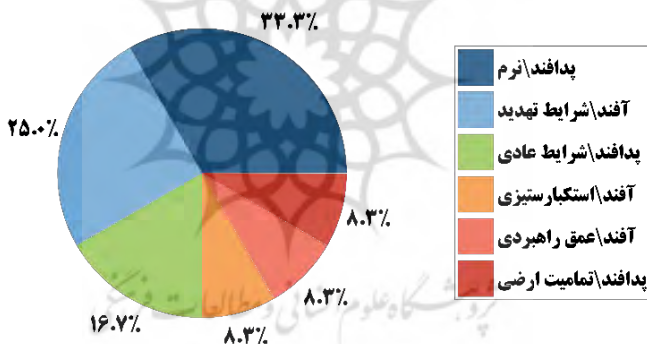

شکل ۱۵. نسبت آفند به پدافند در برنامه چهارم توسعه (در دولت رئیس‌جمهور خاتمی)

Figure 15. The ratio of offense to defense in the fourth development plan (in the government of President Khatami)

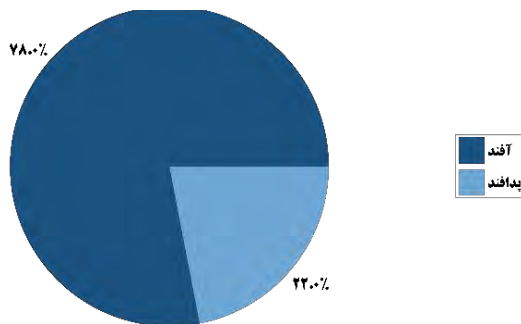
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۱۶. صورت‌بندی نوع آمادگی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، ابعاد قدرت (سخت در برابر نرم)، حوزه شمول (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و راهنمای اقدام (استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) در برنامه چهارم توسعه

Figure 16. Formulation of the type of preparation (threat conditions vs. normal conditions), power dimensions (hard vs. soft), coverage area (strategic depth vs. territorial integrity) and action guide (anti-arrogance vs. strategic patience) in the fourth development plan

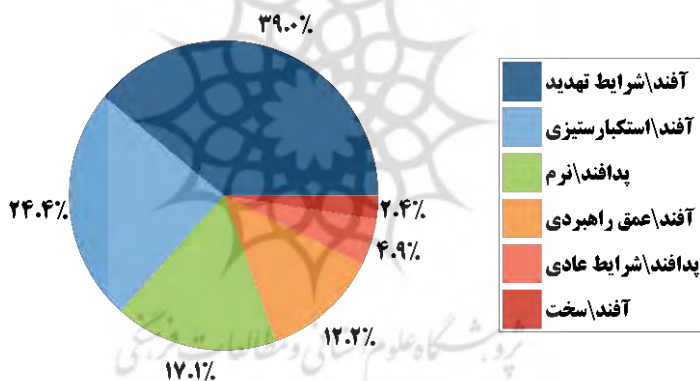
منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۱۷. نسبت آفند به پدافند در برنامه پنجم توسعه (در دولت رئیس‌جمهور احمدی‌نژاد)

Figure 17. The ratio of offense to defense in the fifth development plan (in the government of President Ahmadinejad)

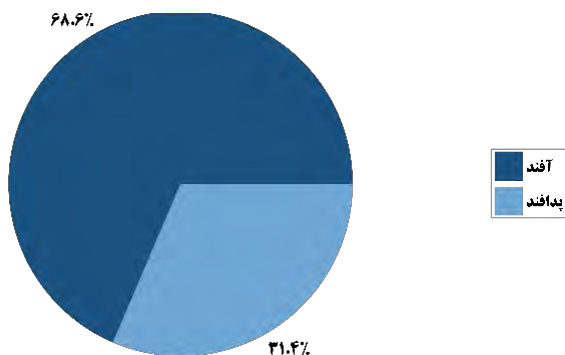
Source: (Authors, 2022); (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شکل ۱۸. صورت‌بندی نوع آمادگی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، ابعاد قدرت (سخت در برابر نرم)، حوزه شمول (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و راهنمای اقدام (استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) در برنامه پنجم توسعه

Figure 18. Formulation of the type of preparation (threat conditions vs. normal conditions), power dimensions (hard vs. soft), coverage area (strategic depth vs. territorial integrity) and action guide (anti-arrogance vs. strategic patience) in the fifth development plan

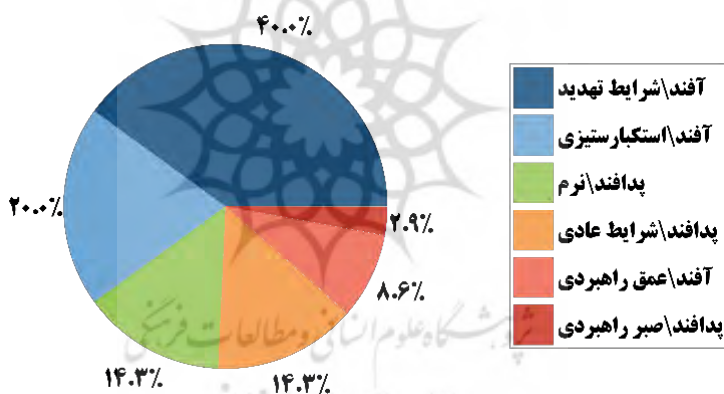
Source: (Authors, 2022); (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شکل ۱۹. نسبت آفند به پدافند در برنامه ششم توسعه (رئیس‌جمهور روحانی)

Figure 19. The ratio of offense to defense in the sixth development plan (President Rouhani)

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۲۰. صورت‌بندی نوع آمادگی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، ابعاد قدرت (سخت در برابر نرم)، حوزه شمول (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و راهنمای اقدام (استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) در برنامه ششم توسعه

Figure 20. Formulation of the type of preparation (threat conditions vs. normal conditions), power dimensions (hard vs. soft), coverage area (strategic depth vs. territorial integrity) and action guide (anti-arrogance vs. strategic patience) in the 6th Development Plan

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

۳-۴- تجزیه و تحلیل یافته‌ها

با اینکه آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی تقریباً به یک اندازه بر دیدگاه‌های آقای هاشمی رفسنجانی پیرامون فهم نظام بین‌الملل و ترسیم دورنمای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران تأثیر داشته، اما این نسبت در مضامین پایه تشکیل‌دهنده این مضمون سازمان‌دهنده بسیار متفاوت بوده است. آقای هاشمی نظام بین‌الملل را به مثابه محیطی نامساعد و نیازمند تغییر به تصویر می‌کشند، بر اهمیت ابعاد نرم‌افزاری قدرت برای پیشبرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی به شدت تأکید دارند و ضمن پذیرش واقعیت تقابل میان ایران و جهان غرب (و نه تجویز آن) به تنش‌زدایی اولویت نمی‌دهند. جایگاه ایران و اسلام نیز در فهم ایشان از موضوع سیاست خارجی جمهوری اسلامی تقریباً یکسان است.

الگوواره حاکم بر دیدگاه‌های آقای خاتمی پیرامون نظام بین‌الملل و سیاست خارجی را آشکارا واقع‌گرایی تشکیل می‌دهد. با اینکه نظام بین‌الملل در نگاه ایشان بیش از آنکه مطلوب به تصویر کشیده شده باشد، نیازمند تغییر معرفی شده است و نگاه فراتر از ملت و کشور نیز سهم قابل توجهی در گستره سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از منظر آقای خاتمی دارد، اما تقریباً همه راهبردها و ابزارهای سیاست خارجی ایران را از زاویه واقع‌گرایی ترسیم کرده‌اند.

نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در برساخت فهم آقای احمدی‌نژاد از نظام بین‌الملل و مناسبات بین‌المللی کاملاً در جهت خلاف آقای خاتمی بوده است. نظام بین‌الملل در نگاه ایشان به صورت محیطی کاملاً ناپسند و شدیداً نیازمند تغییر به تصویر کشیده شده است. اهمیت ابعاد سخت‌افزاری قدرت برای پیشبرد اهداف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نزد آقای احمدی‌نژاد ۳ برابر ابزارهای قدرت نرم است و به راهبردهای سیاست خارجی نیز عمدتاً از دریچه مقاومت و مقابله‌جویی با جهان غرب می‌نگرند.

نسبت واقع‌گرایی به آرمان‌گرایی در برساخت نظام معنایی آقای روحانی از نظام بین‌الملل و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، ۲ به ۱ است. برداشت واقع‌گرایانه از راهنمای سیاست خارجی مطلوب جمهوری اسلامی ایران نزد ایشان بیش از همه در ابزارها و سپس راهبردهای پیشبرد سیاست خارجی کشور بازتاب می‌یابد. در مقابل، نظام بین‌الملل بیشتر به شکل محیطی نامطلوب و نیازمند تغییر ترسیم شده است.

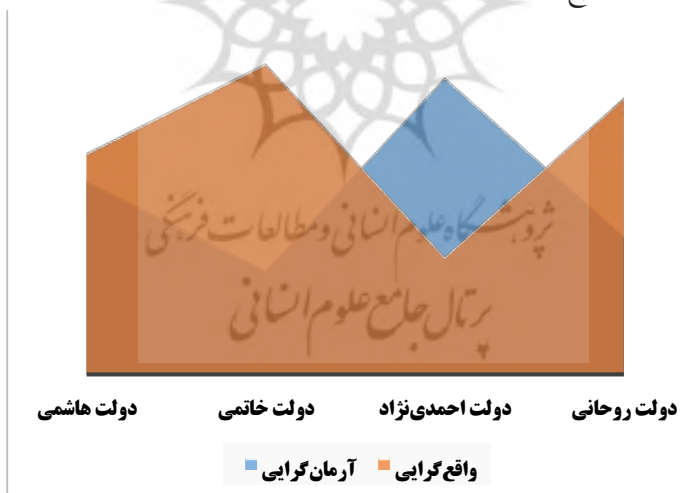
جزئیات مربوط به مضمون سازمان‌دهنده «نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها» در جدول شماره ۱ و شکل ۲۱ به تصویر کشیده شده است.

مضمون	مفهوم / گفتمان	هاشمی	گفتمان خاتمی	احمدی‌نژاد	روحانی
فهم	جمع	15	15	15	15
	شر	10	7	15	9
	خیر	5	8	0	6
راهبرد	جمع	15	15	15	15
	مقابله جویی	9	1	10	2
	تنش‌زدایی	6	14	5	13
ابزار	جمع	15	15	15	15
	ق.سخت	2	1	11	1
	ق.نرم	13	14	4	14
موضوع	جمع	15	15	15	15
	امت	7	6	7	8
	ملت	8	9	8	7
نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی	جمع کل	60	60	60	60
	آرمان‌گرایی	28	15	43	20
	واقع‌گرایی	32	45	17	40
		%53.3	75	%28.3	%66.67

جدول ۱. تحولات در «نسبت آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها»

Table 1. Developments in "the ratio of idealism to realism in the foreign policy discourse of governments"

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۲۱. الگوی تحول در موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی

Figure 21. The transformation pattern in idealism-realism balance

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

در رابطه با مضمون سازمان‌دهنده موازنه آفند-پدافند در دکترین نیروهای مسلح ج.ا. ایران برحسب مفاد برنامه‌های توسعه کشور، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نسبت رویکردهای پدافندی به آفندی در برنامه اول توسعه کشور، ۳ به ۱ بوده است. در این برنامه هیچ محتوایی که به راهنمای اقدام نیروهای مسلح کشور در چارچوب مقوله دوجهی استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی تعبیر شود، یافت نشد. تا اینکه با افزایش محتوایی که به تقویت بنیه نظامی جمهوری اسلامی ایران اشاره دارند، نسبت آفند به پدافند در برنامه دوم توسعه کشور به نسبت برنامه اول افزوده شد، اما سهم مطلق پدافند در مقایسه با آفند همچنان بالاتر بود. محتوای مرتبط با برنامه‌های نظامی و دفاعی برنامه دوم توسعه کشور بیش از هر چیز گویای پذیرش وضعیت عادی امنیتی برای کشور بود.

روند افزایشی رویکردهای آفندی نسبت به پدافندی در برنامه دوم توسعه کشور در برنامه سوم نیز تکرار شد و برای نخستین بار سهم آفند از پدافند پیشی گرفت. در این برنامه به‌طور پارادوکسیکال، تأکید بر استکبارستیزی (به‌مثابه مفهومی آفندی) و عادی قلمداد کردن وضعیت امنیتی کشور (به‌مثابه مفهومی پدافندی) بیشترین سهم را به‌خود اختصاص می‌دادند.

نسبت آفند به پدافند که از برنامه اول تا سوم به‌صورت تدریجی در حال رشد بود در برنامه چهارم معکوس شد و سهم رویکردهای تدافعی بر تهاجمی غلبه یافت. توجه به ابعاد نرم‌افزاری قدرت در برنامه چهارم بیشترین گزاره‌ها را در میان مفاد مربوط به وضعیت، نیروها و مواضع نظامی/دفاعی جمهوری اسلامی ایران به خود اختصاص داده بود و احراز شرایط تهدید در رتبه بعدی قرار داشت.

وزن رویکردهای تهاجمی در برابر تدافعی در برنامه پنجم توسعه به‌طور بسیار محسوسی افزایش یافت و هیچ گزاره‌ای نیز به دو مفهوم صبر راهبردی و تمرکز بر مرزها (در برابر عمق راهبردی) ارجاع نداشت.

با اینکه سهم نسبی آفند در برنامه ششم توسعه کشور در مقایسه با برنامه پیشین کمتر شده است، اما همچنان جایگاه مطلق خود را حفظ کرده است. با این همه، پیشبرد اهداف نظام جمهوری اسلامی ایران در عرصه بین‌الملل با توسل به ابزارهای سخت قدرت در این برنامه مورد اشاره قرار نگرفته است. در مقابل، احراز شرایط محیطی به‌مثابه تهدید و استکبارستیزی بیشترین سهم را داشته‌اند.

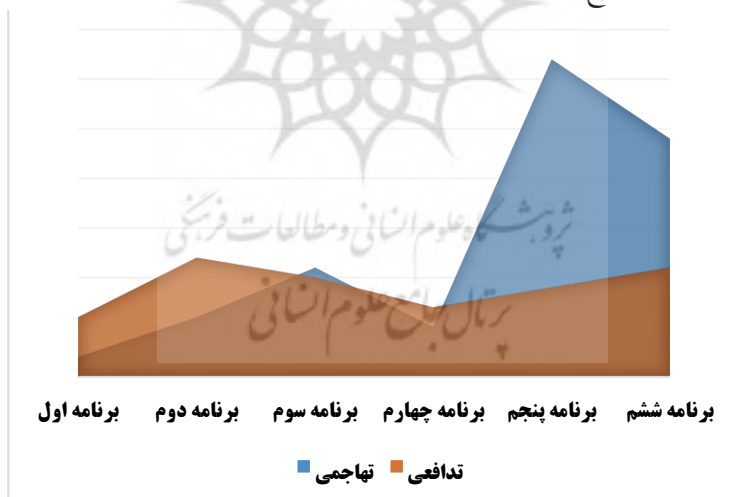
جزئیات مربوط به مضمون سازمان‌دهنده «نسبت آفند به پدافند در برنامه‌های توسعه کشور» در جدول شماره ۲ و شکل ۲۲ به‌تصویر کشیده شده است.

مضمون	مفهوم	برنامه 1-2	برنامه 3-4	برنامه 5	برنامه 6
نوع آمادگی	جمع	12	12	18	19
	شرایط تهدید	1	5	16	14
	شرایط عادی	11	7	2	5
ابعاد قدرت	جمع	7	7	8	5
	سخت	1	1	1	0
	نرم	6	6	7	5
حوزه شمول	جمع	3	4	5	3
	عمق راهبردی	2	3	0	3
	تمامیت ارضی	1	1	5	0
راهنمای عمل	جمع	4	10	10	8
	استکبارستیزی	4	7	0	7
	صبر راهبردی	0	3	10	1
نسبت آفند-پدافند	جمع کل	26	33	41	35
	آفند	8	16	32	24
	پدافند	18	17	9	11
	%30.77	%48.48	%78.05	%68.75	
	%69.23	%51.51	%21.95	%31.43	

جدول ۲. تحولات در «نسبت آفند به پدافند در برنامه‌های توسعه کشور»

Table 2. Developments in "ratio of offense to defense in the country's development programs"

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

شکل ۲۲. الگوی تحول در موازنه آفند-پدافند

Figure 22. Pattern of evolution in offensive-defensive balance

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

رابطه خام میان دو مضمون سازمان‌دهنده پژوهش در جدول شماره ۳ آمده است و ضریب همبستگی آنها نیز در جدول ۴ نشان داده شده است.

دولت/ برنامه	آرمان‌گرایی	آفند	واقع‌گرایی	پدافند
دولت هاشمی/ برنامه ۱-۲	28	8	32	18
دولت خاتمی/ برنامه ۳-۴	15	16	45	17
دولت احمدی‌نژاد/ برنامه ۵	43	32	17	9
دولت روحانی/ برنامه ۶	20	24	40	11

جدول ۳. رابطه «موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی» با «نسبت آفند-پدافند»

Table 3. The relationship between "idealism-realism balance" and "offense-defense ratio"

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

آرمان‌گرایی	آفند	واقع‌گرایی	پدافند
1			
0.528	1		
-1	-0.528	1	
-0.563	-0.963	0.563	1

جدول ۴. ضریب همبستگی میان دو مضمون سازمان‌دهنده پژوهش

Table 4. Correlation coefficient between the two organizing themes of the research

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱)؛ (Authors, 2022)

داده‌های جدول شماره ۵ گویای آن است که به‌رغم وجود همبستگی مثبت میان آرمان‌گرایی با آفند و نیز واقع‌گرایی با پدافند، شدت این همبستگی، متوسط رو به ضعیف است. ضریب همبستگی میان واقع‌گرایی با پدافند (۰,۵۶۳) به میزان بسیار اندکی از شدت رابطه میان آرمان‌گرایی با آفند (۰,۵۲۸) بیشتر است.

همان‌گونه که قابل پیش‌بینی بود، همبستگی منفی میان واقع‌گرایی با آفند و نیز میان آرمان‌گرایی با پدافند برقرار است. همچنین از آنجا که تعداد نکته‌های کلیدی معطوف به مضامین پایه تشکیل‌دهنده مضمون آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها (برحسب سخنان رؤسای دولت) ثابت بوده (۱۵ مورد) و این مفاهیم دو به دو باهم ناسازگار بوده‌اند، ضریب همبستگی آنها نیز منفی ۱ است. در رابطه با نکته‌های کلیدی معطوف به مضامین پایه تشکیل‌دهنده مضمون موازنه آفند-پدافند در دکتترین نظامی جمهوری اسلامی ایران (برحسب محتوای برنامه‌های توسعه کشور) نیز اگرچه این مفاهیم دو به دو باهم ناسازگار بوده‌اند، اما از آنجا که تعداد آن می‌توانست متغیر باشد، دارای ضریب همبستگی نزدیک به منفی ۱ (یعنی ۰,۹۶۳-) و نه دقیقاً منفی

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با هدف کشف رابطه میان «موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران» (بر حسب صورت‌بندی نوع آمادگی، ابعاد قدرت، حوزه شمول و راهنمای اقدام نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در برنامه‌های توسعه کشور) با «موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها» (بر حسب صورت‌بندی فهم نظام بین‌الملل و راهبردها، ابزارها و موضوع مناسبات بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران در گفتار و نوشتار رؤسای جمهور) انجام پذیرفت. برای رسیدن به این هدف از روش‌شناسی تحلیل محتوای کیفی و کاربست روش تحلیل تم (مضمون) استفاده شد.

بر این پایه در ابتدا به‌منظور تعیین موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌های ادوار گذشته، مواضع رؤسای جمهور پیشین با استخراج ۲۴۰ کد اولیه معطوف به ۸ مفهوم دوجهبی (شر در برابر خیر)، (مقابله‌جویی به تنش‌زدایی)، (قدرت سخت در برابر قدرت نرم) و (امت‌گرایی به ملت‌گرایی) ناظر بر ۴ مضمون اصلی شامل فهم نظام بین‌الملل، راهبردها، ابزارها و موضوع مناسبات بین‌المللی ج.ا. ایران حول مضمون فراگیر «موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی» سازمان‌دهی شدند.

در ادامه، ابعاد آفندی-پدافندی دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران نیز در مجموع با استخراج ۱۳۵ کد اولیه معطوف به ۸ مفهوم دوجهبی (شرایط تهدید در برابر شرایط عادی)، (قدرت سخت در برابر قدرت نرم)، (عمق راهبردی در برابر تمامیت ارضی) و (استکبارستیزی در برابر صبر راهبردی) ناظر بر ۴ مضمون اصلی شامل احراز نوع آمادگی، ابعاد قدرت، حوزه شمول و راهنمای اقدام نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در برنامه اول تا ششم توسعه حول مضمون فراگیر «موازنه آفند-پدافند» سازمان‌دهی شدند.

به این ترتیب هم امکان درک الگوی تحول در رویکردهای آفندی-پدافندی دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران طی سه دهه گذشته (وفق آنچه در برنامه‌های توسعه کشور آمده است) فراهم شد و هم الگوی تغییرات در موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران طی دولت‌های پنجم تا دوازدهم (وفق آنچه در دیدگاه‌های رؤسای جمهور بازتاب یافته است) آشکار گردید.

یافته‌های پژوهش که به شیوه پیش‌گفته به‌دست آمد، وجود تعادل نسبی در موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت هاشمی را (با نسبت ۴۷ به ۵۳) نشان می‌دهد و درحالی‌که این موازنه در دولت احمدی‌نژاد (با نسبت ۷۲ به ۲۸) به‌سمت آرمان‌گرایی

تمایل داشت، در دولت‌های روحانی (با نسبت ۳۳ به ۶۷) و به‌ویژه خاتمی (با نسبت ۲۵ به ۷۵) با گرایش آرمان‌گرایی همراه بوده است.

واقع‌گرایی در سیاست خارجی همه دولت‌های پس از سال ۱۳۶۸ در ایران به جز در دولت‌های نهم و دهم به ریاست آقای احمدی‌نژاد، برجسته‌تر از آرمان‌گرایی بوده است. این نسبت در دولت‌های پنجم و ششم به ریاست آقای هاشمی رفسنجانی تقریباً متوازن بوده است.

موازنه آفند-پدافند در برنامه‌های اول-دوم توسعه در دولت هاشمی (با نسبت ۳۱ به ۶۹) و نیز برنامه‌های سوم-چهارم در دولت خاتمی (با نسبت ۴۸ به ۵۲) به سمت پدافند گرایش داشتند، اما در برنامه پنجم در دولت احمدی‌نژاد (با نسبت ۷۸ به ۲۲) و برنامه ششم در دولت روحانی (با نسبت ۶۹ به ۳۱) به سمت آفند متمایل شدند.

رویکردهای آفندی تا پیش از برنامه پنجم، تنها به میزان بسیار اندکی در برنامه سوم برجسته بوده است. روند غلبه رویکردهای آفندی به پدافندی که در برنامه پنجم به یکباره اوج گرفته بود، در برنامه ششم همچنان حفظ شد، اما شیب آن به نفع رویکردهای پدافندی کاهش یافت. وجه مشخصه تعادل میان آفند-پدافند را تنها در برنامه‌های سوم و چهارم که در دولت‌های هفتم و هشتم به ریاست آقای خاتمی تدوین شده‌اند، می‌توان سراغ گرفت. بیشترین انحراف از میانگین نیز در برنامه پنجم توسعه که در دولت دهم به ریاست آقای احمدی‌نژاد تدوین شده است، مشاهده می‌شود. این انحراف با شیب زیاد به نفع آفند و به ضرر پدافند بوده است.

وفق آنچه آمد، الگوی تحول در دکترین نیروهای مسلح ج.ا. ایران طی سه دهه گذشته را می‌توان با ویژگی برجسته افزایش رویکردهای آفندی در برابر رویکردهای پدافندی و نیز ویژگی کمتر بارز نوسان میان این دو رویکرد، ترسیم نمود.

با این توصیف در پاسخ پرسش اصلی پژوهش مبنی بر نسبت میان «موازنه آفند-پدافند در دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران با موازنه آرمان‌گرایی-واقع‌گرایی در گفتمان سیاست خارجی دولت‌ها» می‌توان اظهار داشت که به‌رغم وجود همبستگی مثبت «میان آرمان‌گرایی با آفند» و نیز میان «واقع‌گرایی با پدافند»، شدت این همبستگی، متوسط رو به ضعیف است. به‌عنوان نتیجه نیز اینکه وجود همبستگی ضعیف میان آرمان‌گرایی با آفند و نیز میان واقع‌گرایی با پدافند را می‌توان به نقش حداقلی دولت‌ها در ایران در تأثیرگذاری بر دکترین نیروهای مسلح کشور که عمدتاً به تدوین برنامه‌های توسعه کشور محدود می‌شود، نسبت داد.

منابع فارسی

۱. ازغندی، س. (۱۳۹۷)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (چارچوب‌ها و جهت‌گیری‌ها)، تهران: قومس.

۲. تاجیک، م. (۱۳۸۳)، سیاست خارجی: عرصه فقدان تصمیم و تدبیر، تهران: فرهنگ گفتمان.
۳. خراسانی اسمعیلی، پ؛ اژدری، ب. و معصومی، م. (۱۳۹۸). موزانه برون‌گرایی هیأت جدید رهبری عربستان سعودی در برابر جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه مطالعات بین‌المللی*، ۱۶(۳)، ۱۴۷-۱۱۳. doi: 10.22034/isj.2019.108371
۴. دشتبانی، ی. و ابراهیمی، مه. (۱۳۹۸). شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر بودجه دفاعی: رویکرد اقتصاد سیاسی دفاع. *فصلنامه اقتصاد دفاع*، ۴(۱۱)، ۴۱-۹.
۵. دهقانی فیروزآبادی، س. ج. (۱۳۹۶)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: سمت.
۶. رحمتی، ف.، دهشیری، م.، سیمبر، ر. و کشیشیان سیرکی، گ. (۱۴۰۰). تأثیر هویت بر روابط جمهوری اسلامی ایران و اتحادیه اروپا (۲۰۱۹-۲۰۰۳). *فصلنامه مطالعات بین‌المللی*، ۱۸(۳)، ۹۴-۷۷. doi: 10.22034/isj.2021.269758.1358
۷. سنایی، ا. و حجت‌شمامی، ر. (۱۳۹۶). مواضع گفتمانی و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. *سیاست جهانی*، ۶(۱)، ۱۲۵-۱۵۹.
۸. قیصری، ن. و خضری، ا. (۱۳۹۵). سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران: بررسی اسناد کلان. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۰(۳۷)، ۷۴-۵۷.
۹. متقی، ع. و طباطبایی پناه، س. (۱۳۹۹). تحلیل تأثیر عناصر گفتمان اعتدال‌گرایی دولت روحانی بر مناسبات جمهوری اسلامی ایران با اتحادیه اروپا. *فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل*، ۱۳(۲)، ۲۲۰-۱۸۷.

English References

1. Bagheri Dolatabadi, A. (2020). Understanding Iran's Decision-makings in Defence Issues and Missile Programme. *India Quarterly: A Journal of International Affairs*, 76(2): 226-242, doi: 10.1177/0974928420917784.
2. Blagden, D. (2021). When Does Competition Become Conflict? Technology, Geography, and the Offense-Defense Balance. *Journal of Global Security Studies*, 6(4), 1-23, doi: 10.1093/jogss/ogab007.
3. Bressler, R. D., Trager, R. F. and Dafoe, A. (2021). The Offense-Defense Balance and The Costs of Anarchy: When Welfare Improves Under Offensive Advantage. *APSA Preprints*, 29(1), 1-69, doi: 10.33774/apsa-2021-hk7gk.
4. Garfinkel, B. and Dafoe, A. (2019). How Does the Offense-Defense Balance Scale?. *Journal of Strategic Studies*, 42(6), 736-763, doi: 10.1080/01402390.2019.1631810.
5. Garfinkel, B., & Dafoe, A. (2019). How Does the Offense-Defense Balance Scale?. *Journal of Strategic Studies*, 42(6), 736-763, doi: 10.1080/01402390.2019.1631810.
6. Katzman, K. (2021). Iran's Foreign and Defense Policies. *Congressional Research Service*. R44017, Available at: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf> [accessed 20

January 2021].

7. Magnani, E. & Barreto, M. L. (2021), Defense policy shaping foreign policy. An alternative interpretation through the study of the Argentine-Chilean Relations. *Revista Relaciones Internacionales*, 95(1), 103-125. doi: 10.15359/ri.95/1.4.
8. O'Mahony, A., Blum, I., Armenta, G., Burger, N., Mendelsohn, J., McNerney, M. J., Popper, S. W., Marquis, J. P., & Szayna, T. S. (2018). *Assessing, Monitoring, and Evaluating Army Security Cooperation: A Framework for Implementation*. RAND Corporation.
9. Timonen, V., Foley, G. & Conlon, C. (2018). Challenges When Using Grounded Theory: A Pragmatic Introduction to Doing GT Research. *International Journal of Qualitative Methods*, 17(3), 1-10, doi: 10.1177/1609406918758086.

Translated References to English

1. Azghandi, A. (2018), *The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran (Frameworks and Orientations)*, Tehran: Ghoomes. **(In Persian)**
2. Bagheri Dolatabadi, A. (2020). Understanding Iran's Decision-makings in Defence Issues and Missile Programme. *India Quarterly: A Journal of International Affairs*, 76(2): 226-242, doi: 10.1177/0974928420917784.
3. Blagden, D. (2021). When Does Competition Become Conflict? Technology, Geography, and the Offense-Defense Balance. *Journal of Global Security Studies*, 6(4), 1-23, DOI: 10.1093/jogss/ogab007.
4. Bressler, R. D., Trager, R. F. and Dafoe, A. (2021). The Offense-Defense Balance and The Costs of Anarchy: When Welfare Improves Under Offensive Advantage. *APSA Preprints*, 29(1), 1-69, doi: 10.33774/apsa-2021-hk7gk.
5. Dashtbani, Y., & Ebrahimi, M. (2019). Identification and Ranking Factors Influencing Defense Budget: Political Economy of Defense Approach. *Defense Economics*, 4(11), 9-41. **(In Persian)**
6. Dehghani Firouzabadi, S. J. (2017), *Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: SAMT. **(In Persian)**
7. Garfinkel, B. and Dafoe, A. (2019). How Does the Offense-Defense Balance Scale?. *Journal of Strategic Studies*, 42(6), 736-763, doi: 10.1080/01402390.2019.1631810.
8. Garfinkel, B., & Dafoe, A. (2019). How Does the Offense-Defense Balance Scale?.

- Journal of Strategic Studies*, 42(6), 736-763, doi: 10.1080/01402390.2019.1631810.
9. Gheysari, N., & Khezri, E. (2017). Defense Policy of Islamic Republic of Iran; Check Macro Documents. *The Islamic Revolution Approach*, 10(37), 57-74. **(In Persian)**
  10. Katzman, K. (2021). Iran's Foreign and Defense Policies. *Congressional Research Service*. R44017, Available at: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44017.pdf> [accessed 20 January 2021].
  11. khorasaniesmaeili, P., azhdari, B., & masomi, M. (2019). Outward balancing of Saudi Arabia's new leadership against the Islamic Republic of Iran. *International Studies Journal (ISJ)*, 16(3), 113-147. doi: 10.22034/isj.2019.108371. **(In Persian)**
  12. Magnani, E. & Barreto, M. L. (2021), Defense policy shaping foreign policy. An alternative interpretation through the study of the Argentine-Chilean Relations. *Revista Relaciones Internacionales*, 95(1), 103-125. doi: 10.15359/ri.95/1.4.
  13. Mottaqi, A. M., & Tabatabai Panah, S. A. (2020). Analyzing the Impact of the Elements of the Rouhani Government's Moderate Discourse on the Relations of the Islamic Republic of Iran with the European Union. *Research Letter of International Relations*, 13(2), 187-220. **(In Persian)**
  14. O'Mahony, A., Blum, I., Armenta, G., Burger, N., Mendelsohn, J., McNeerney, M. J., Popper, S. W., Marquis, J. P., & Szayna, T. S. (2018). *Assessing, Monitoring, and Evaluating Army Security Cooperation: A Framework for Implementation*. RAND Corporation.
  15. Rahmati, F., Dehshiri, M., Simbar, R., & Keshishyan Siraki, G. (2021). How Identity Affects Iran-European Union Relations (2003-2020). *International Studies Journal (ISJ)*, 18(3), 77-94. doi: 10.22034/isj.2021.269758.1358. **(In Persian)**
  16. Sanaei, A., & Hojat Shamami, R. (2017). Discourse Positions and the Foreign Policy Orientations of Islamic Republic of Iran. *World Politics*, 6(1), 125-159. doi: 10.22124/wp.2017.2389. **(In Persian)**
  17. Tajik, M. (2004), *Foreign Policy: The Arena of Lack of Decision and Tact*, Tehran: Farhange-Gofteman. **(In Persian)**
  18. Timonen, V., Foley, G. & Conlon, C. (2018). Challenges When Using Grounded Theory: A Pragmatic Introduction to Doing GT Research. *International Journal of Qualitative Methods*, 17(3), 1-10, doi: 10.1177/1609406918758086.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی